

Tartu Instituudi Arhiiv ja Raamatukogu Torontos

Roland Weiler

Tartu Instituudi dr Endel Aruja nimeline Arhiiv ja Raamatukogu

Sissejuhatus. Tartu Kolledž, Tartu Instituut Torontos, selle arhiiv ja raamatukogu

Tartu Kolledž, 18-korruseline tudengite hoone Toronto Ülikooli lähedal avati ametlikult 1970. aasta septembris. Kolledži põhikirjaliste ülesannete hulka kuulub ka kultuuri ja hariduse toetamine. 1972. aastal asutas kolledž selleks iseseisva üksusena Tartu Instituudi. Instituudi volituste hulka kuulus arhiivi ja raamatukogu asutamine, et toetada Kanada vähemusrahvuste, eriti eestlaste kultuuri, s.o kirjanduse, muusika ja kunsti uurimist ja edendamist ning Kanada eestlaste poliitilise, kultuurilise ja majandusliku tegevuse analüüsi.

Arhiivi ja raamatukogu loomise ja laiendamise taga oli ennekõike Tartu Instituudi esimene sekretär dr Endel Aruja. Ta on sündinud 1911. aastal Eestis, lõpetanud 1935. aastal Tartu Ülikooli matemaatika- ja loodusteaduskonna ja kaitsnud magistrakraadi matemaatikas 1938. aastal. 1939. aastal sai ta stipendiumi Cambridge'i ülikooli, kus kaitses 1943. aastal doktorikraadi. Algul töötas Inglismaal, Kanadasse emigreerus 1962. Kuni pensionile jäämiseni 1976. aastal töötas E. Aruja Ontario *Research Foundation*' i juures ja füüsikaproffessorina *Ryerson Polytechnic University*'s, ka on ta olnud külalisprofessor Beirut *American University*'s ja *Nairobi University*'s Keenias.

Dr Aruja on olnud aktiivne Eesti seltsielus nii algatajana kui ka asjaajajana. Kuus aastat oli ta Londoni Eesti Seltsi esimees ja tegi Inglismaal koostööd Balti Nõukogu, Eesti Maja ning Eesti Seltsiga. Teadustöö kõrvalt levitas ta *Northern Publications*'i kaudu brošüüre ja muid trükimaterjale Eesti ja eestlaste kohta ning kirjutas ajalehtedele artikleid. Ta aitas asutada ajalehte „Eesti Häääl“ ja oli „Baltic Review“ Londoni toimetaja. 1963. aasta *Encyclopedia Britannica*'le kirjutas artikleid Eestist ja Eesti riigitegelastest. Kanadas oli ta tegev ESTO '84 ettevalmistamisel ja mitmete organisatsioonide nagu Tartu Kolledž, Eestlaste Kesknõukogu jt juhatuses. Kanada, eriti Ontario eestlased on tänuvõlgelased dr Aruja ees, kes juhtis ja edendas Eesti haridus- ja kultuurielu Inglismaal ja Kanadas.

Dr Aruja tööd on avalikult tunnustatud: ta on Tartu Ülikooli audoktor (1990), teda on autasustatud Eesti Vabariigi Valgetähe V klassi ordeniga (1998) ja 2002. aastal Tartu Ülikooli Raamatukogu teenetemedaliga.

1978. aastaks täitis Tartu Kolledži arhiiv – dokumendid, raamatud, ajalehed jmt – kaks tuba. Juba siis andis endast märku kaks peamist tulevikumuret: töö, näiteks kataloogimine, tuli teha vabatahtlikel, sest vahendeid palga maksmiseks ei olnud. Tartu Kolledži ruumid aga, mille eest üüri ei küsitud, jäid olemasoleva materjali hoidmiseks kitsaks ega sobinud ka arhiiviks. Ontario valitsuselt saadi mõnikord noorte tööhõive programmi kaudu vahendeid tudengite suviseks palkamiseks raamatukogutööle. Raha riulite ja muu varustuse jaoks kas annetati või tuli Tartu Kolledžilt.

1985. aastal moodustas dr. Aruja Bibliograafia Klubi, kuhu kuuluvad pensionäridest vabatahtlikud, kes on nõus arhiivi- ja raamatukogutöös abistama. Pensionäride vabatahtlike organisatsioonide toetamiseks mõeldud Kanada riiklikult programmilt „The New Horizons“ saadi umbes 30 000 dollarit, mille eest osteti näiteks paljundusmasinaid ja mikrofilmi lugemisprojektoreid. Klubi on Tartu Instituudist sõltumatu. Dr Aruja oli selle juhataja, kuni ta 2004. aastal kõik ametid klubis ja instituudis maha pani. Täna teevad tema tööd kolm inimest: instituudi sekretär, arhiivi juhataja ja klubi esimees. Tunnustuseks dr Aruja 25-aastasele tööle Tartu Instituudis anti arhiivile ja raamatukogule 1997. aastal tema nimi.

Bibliograafia Klubi on korraldanud ligikaudu 26 avalikku üritust tähistamaks aastapäevi ja muid märkimisväärseid sündmusi. Esimene oli Tartu Instituudi 15. aastapäev 1986. aasta märtsis. Viimane toimus 2006. aasta aprillis ja oli seotud Nõo kiriku meesansambli külaskäiguga Eestist. Teised tähelepanuväärsed sündmused on olnud pühendatud põgenikelaagri elule (1992) ja 1941. aastal Siberisse küüditatute mälestamisele (2001). Kõige suurem üritus toimus 1994. aasta novembris ja kandis pealkirja „Kaugel kodumaast – 50 aastat“. Nädal aega kestnud ürituste sari, mis korraldati koostöös Eesti Kultuuripärandi Klubi ja Toronto Eesti Raamatukoguhoidjate Koondisega, võttis enda alla Tartu Kolledži peaaegu terve esimese korruse. Välja oli pandud näitus põgenemisest ja eestlaste pagulaselust, lisaks peeti ettekandeid. Klubi korraldab õhtusööke näiteks jõulude või ka tööaasta lõpu tähistamiseks.

Esimene suurem saadeti eesti- ja ingliskeelseid raamatuid, ajalehti, tehnika- ja teadusajakirju, väljaandeid nagu „National Geographic“ või „Readers Digest“ – kokku 160 kasti kaaluga umbes 5000 kg – saadeti Eestisse teele 1989. aasta mais. Varem oli instituut Eestisse saatnud ligikaudu 150 5-kilogrammist pakki. Saajaiks olid Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiiviraamatukogu, Tartu Ülikool, Eesti Rahvusraamatukogu, Teaduste Akadeemia ja 7 maakonnaraamatukogu. Saatmiskulud kaeti kas üksikisikutelt saadud annetustest või need tasus Tartu Instituut. Eriti kaalukad saadetised läkitati 1990. aasta jaanuaris ja detsembris. Iga-aastaseid pakke saadetakse teele seniajani: 2003. aastaks oli raamatukogudesse, s.h Eesti Kirjandusmuuseumi, Lutsu raamatukokku, Eesti Kunstimuuseumi, Rahvusraamatukokku jm saadetud ligi 7000 kasti. Instituudist on saanud Eestisse minevate trükiste kogumise ja edasitoimetamise punkt, kuhu toovad oma saadetisi üksikisikud ja ka institutsioonid. Raamatuid on kogutud näiteks Kanada ülikoolide raamatukogudest ja saadetud Pärnu Kolledži raamatukogule, kus oli toimunud uputus.

Tartu Instituudi Arhiivi ja Raamatukogu praegune seis

Dr Aruja pensionile jäämisega arhivaari ja Bibliograafia Klubi esimehe kohalt on muutused olnud pidevad. Neid on põhjustanud kogude füüsiline korrastamine ning poliitika ja protseduurireeglite formaliseerimine, isegi bürokratiseerumine. Füüsiliselt on kolmel korrusel asuvad kaheksa ruumi – kokku 236 m² – ebamugavad. Kolmas ja neljas korrus on allpool tänavapinda, kolmas veel ka endine garaaž. Tartu Kolledž teeb seal tasapisi remonti ja paigaldab uut valgustust, riuleid ja siseseinu, et hoidlate ohutust tõsta. Uued riulid lubavad raamatuid mõistlikumalt paigutada, tõsta eraldi tubadesse ja kabinettidesse erinevad kogud, näiteks raamatud 19.-20. sajandi vahetusest, mis kuulusid kunagi Medicine Valley Eesti Seltsile või Eesti Inglise saatkonnale.

Kõik arhiivikastid, aga ka fotod, audio- ja videosalvestised pannakse juurdepääsu hõlbustamiseks ühte kohta. Osa arhiive on veel korrastamata, näiteks nädalalehe „Meie Elu“ 50 aastakäiku, ja dr Tõnu Parmingu arhiiv. Arhiivis on ligi 300 kasti umbes 100 annetajalt, nii isikutelt kui ka organisatsioonidelt, pluss arvukalt väiksemaid toimikuid ja üksikdokumente. Korrastatud arhiividest on kõige suurem dr Karl Auna arhiiv – 20 kasti –, järgmine on E. V. Saksa oma 12 kastiga.

Kataloogimiseks on ostetud uus tarkvara INMAGIC ja uued arvutid, ning kõik raamatute omaaegsed nimekirjad ja uued publikatsioonid ning varem kataloogimata raamatud sisestatakse elektroonilisse andmebaasi. Raamatute kirjeid on umbes 6300, 2000 on veel sisestamata. Klassifikatsiooni töötas välja dr Aruja, Bibliograafia Klubi töötajad on seda teiseks teinud. Kasutatud on ka kirjeid, mida saab interneti vahendusel Eesti raamatukogudest. Kolm kõige arvukamat kirjete kategooriat on „Eesti kirjandus“ (52% kirjetest), „Eesti ajalugu“ (11%) ja „Eesti kultuur“ (8%). Loodetavasti on kataloog viimaks kasutatav

internetis, aga seniks on plaanis varustada asjast huvitatud raamatukogud kataloogi CD-ga ja INMAGIC-i otsisüsteemi lühendatud CD variandiga.

Samal ajal kataloogitakse INMAGIC-is ka grammofoniplaadid – neid on umbes 700 eesti muusika või eesti interpretide, dirigentide ja orkestri salvestist. Valitud fotod skaneeritakse ja säilitatakse koos lühikirjeldusega, et neid oleks võimalik leida. Kõige suurem mure on see, et fotod ei ütle kataloogijatele midagi, mis tähendab, et neid elektrooniliselt ei säilitata. Ajalehtede, ajakirjade, audio- ja videolintide kataloogimist ei ole veel alustatud. Paljud linnid on 15–20 aastat vanad ja nende praeguse kvaliteedi kohta midagi öelda ei oska. Kas neid ka püsivamale kandjale ümber salvestada, tuleb alles otsustada. Kuigi arhiivi sisu kohta on nimistud olemas, kavatsetakse ka need arvutisse kanda ja arhiivi praegusest täpsemini kirjeldada.

Laias laastus on raamatukogus järgmist materjali:

- trükised, nii ilu- kui teabekirjandus Teise maailmasõja lõpu eelsest ajast (väidetavalt kõige mahukam niisugune kogu Põhja-Ameerikas)
- trükised sõjajärgsest ajast, peamiselt pagulasautoritelt
- Eestis kahe nõukogude ja saksa okupatsiooni ajal ilmunud trükised (eestikeelsed originaalid ja tõlked)
- teise nõukogude okupatsiooni lõppemise järel (alates 1991) ilmunud trükised
- muu materjal nagu fotod, filmid, videod, helisalvestised, jne

1950. aastast varasem materjal põhimõtteliselt säilitatakse ja kataloogitakse. Siia kuulub kogu eestikeelne või Eesti autorite kirjutatud ja tõlgitud kirjandus ja kõik ajaloo ja teadmiste valdkonnad, mis on seotud Eesti ja selle elanikega. Näiteks on raamatukogus Eesti Riigikogu istungite protokollide ja otsuste täiskogu („Riigi Teataja“, Kanada „Gazette`i” vaste) ja valik muid valitsuse trükiseid; osa Tartu Ülikooli toimetisi; materjale Saksamaa põgenikelaagritest; arvukalt Nõukogude okupatsiooni ajal (1944–1991) Eestis ilmunud raamatuid. Kirjandusest on väljaannete täiskogud, nende hulgas varased, kohe pärast sõda Rootsist ja Saksamaal ilmunud trükised, Eesti kirjastuste Orto ja EKK raamatud. Süsteemitult on Kanada Eesti organisatsioonidelt kogutud infolehti, teatri- ja festivalikavu jmt. Olemas on Torontos ilmunud ajalehtede „Meie Elu“ ja „Vaba Eestlane“ aastakäigud ning paljude teiste ajalehtede poolikuid aastakäike.

Lõpuks uurijate ja laiema publiku juurdepääsust kogule. Tegemist on arhiivraamatukoguga, kust välja ei laenutata. Raamatukogude vahelise laenutuse küsimus vajab lahendamist. Kõige kindlam oleks saata ainult koopiaid. Sama kehtib fotode ja helisalvestiste kohta. Praegu pole raamatukogul varustust originaalsalvestiste ümberlindistamiseks. Arhiiv on suletud ja seda saab kasutada ainult konkreetseks uurimistööks arhiivi juhataja loal.

Eespool toodud poliitikaga seoses tuleb lahendada palju praktilisi probleeme. Praegu on väga vähe dokumente arhiivile või raamatukogule tehtud annetuste kohta. Pole eeskirja, mida ja kuidas raamatukogu peaks koguma. Puudub kindel aastaelarve.

Lõpuks raamatute Eesti raamatukogudele saatmise küsimus. Kas näiteks Orto ja EKK trükiste ja ingliskeelsete materjalide („National Geographic“, entsüklopeediad) saatmisel on veel mõtet? Siin on tõsiselt vaja Eesti-poolset otsust. Et raamatukogu ja arhiiv kuuluvad Tartu Instituudile, peab selle juhtkond nimetatud küsimuses varsti vastu võtma põhimõttelise otsuse.

Näiteid teistest eesti arhiividest ja raamatukogudest Kanadas

Sõjajärgseid Eesti immigrante on Kanada igas osas, kuigi enamik jäi viimaks suurematesse linnadesse. Arvukad organisatsioonid, mis loodi, on nüüd oma tegevust lõpetamas, sest aktiivselt tegutsenud põlvkond on kadumas ja vabatahtlikke vähe. On oht, et kaob ka üksikisikute ja organisatsioonide ajalugu, kui selle kogumiseks, kataloogimiseks ja säilitamiseks midagi ei tehta. Järgnevad näited ei ole ammendavad, aga annavad ülevaate olemasolevast materjalist ja selle säilitamise raskustest.

Torontos endas on vähemalt neli olulist arhiivi ja raamatukogu, mida hoiavad käigus vabatahtlikud: väga mitmekesine materjal on Eesti Majas asuval Eesti Keskarhiivil Kanadas ja Tartu Instituudil ning ka kahel eesti luterlikul kogudusel. Andrese kiriku arhiivi tegevus on vabatahtlike puudumisel praeguseks soikunud. Lisaks peamiselt ilukirjanduslikele raamatutele on arhiivis koguduse eluga seotud ajaleheväljalõikeid ja fotosid, koguduse infoväljaandeid, laululehti jne. Kirjavahetust ega muid dokumente koguduse asjaajamisest ei ole. Peetri kiriku arhiiv on praeguseni tegus. Seal on lisaks fotodele, koguduse infoväljaannetele, laululehtedele, leeritrukistele jmt ka raamatupidamisdokumendid, kiriku ehitamisega seotud materjalid ja osa esimese pastori kirjavahetusest.

Umbes kuuskümmend aastat tagasi asutatud Calgary Eesti Selts on tegevust lõpetamas, sest asutajate järeltulijad ei ole seltsi tööst huvitatud. Arhiiv on korrastatud ja ülevaade koostatud. On eesti kooli dokumente ja raamatuid. Kerkinud on küsimus, mis nendega teha. Üheks võimalikuks hoiukohaks on Alberta arhiiv, kus on ilmselt materjale esimeste sisserännanute kohta umbes aastast 1900. Nende järeltulijate 2005. aastal asutatud Alberta Eesti Muinsuskaitse Selts on kogunud köidete kaupa mälestusi ja perekonnakroonikaid – muidugi ingliskeelseid. Selts võiks esimeste asukate ajalugu edasi uurida ja asjakohase materjali kokku koguda.

Lõpuks on Kanada Arhiiv ja Raamatukogu Ottawas. Seal on vähemalt kolm eestlastega seotud kogu. Nende edasine säilimine näikse olevat kindel. Need on:

- Medicine Valley Eesti Selts (1910–1084). Kogus on kirjavahetus, koosolekute protokollid, majandusaruanded jmt. (Raamatud on Tartu Instituudi raamatukogus)
- Andres Lauri asutatud kirjastuse Orto arhiivis on kirjavahetus, käsikirjad, korrektuuripoognad, äri-, finants- ja muud dokumendid aastatest 1950–1973, kokku 21,5 m dokumente
- Alfred Kurlentsi kogus on isiklik kirjavahetus, materjale eesti folkloorist, kirjavahetus mitme Eesti organisatsiooniga ja helisalvestised intervjuudest Kanada eestlastega

Missugune on eesti arhiivide ja raamatukogude tulevik Kanadas?

Eesti arhiivide kohta Kanadas tuleb esitada vähemalt kolm küsimust:

- Kui palju on neis ajaloolist materjali
- Missugune materjal väärib säilitamist
- Kus niisugust materjali hoida

Mis puutub esimesse küsimusse, siis on selge, et kuigi eesti arhiivid Kanadas on sõltunud peamiselt vabatahtlikest kaastöölised ja annetustest, on kogutud aukartustäratav hulk ajaloolist materjali. Seda saaks kas suurema või väiksema vaevaga teha kättesaadavaks uurijatele, keda huvitab Kanadasse tulnud Eesti pagulaste või varaste ümberasujate ajalugu.

Vastuseks teisele küsimusele tuleb öelda, et tegemist on osaga nende isikute kollektiivsest mälust, kes tulid Eestist lahkumise järel Kanadasse, et alustada uut elu. Et Kanada valitsuse poliitika on nn multikultuurne ja toetab ning soodustab erinevate etniliste

rühmade keelelise ja kultuurilise identiteedi säilitamist, siis on oluline, et Kanada eestlased säilitaksid oma osa selles mosaiigis. Eesti pärand kuulub siia ning sõjajärgseid immigrante ja nende järeltulijaid tuleks veenda, et nad annaksid oma isiklikud ja organisatsioonid kajastavad dokumendid üle arhiivi, kus neid säilitatakse, kataloogitakse ja tehakse uurijaile kättesaadavaks. Kõige problemaatilisem on ilmselt see, et paljude kogude olemasolu kohta ei ole andmeid. Esimese sammuna tuleks need avalikkuse poole pöördudes üles leida ja nende kvaliteeti hinnata. Tartu Instituudi arhiivil on ajalooliste materjalide annetamisest hea meel. Suur samm edasi oleks ka see, kui praegused väikesed kogud paari-kolme arhiivi koondada. Võib muidugi väita, et alles tuleb hoida kogu arhiivile antud materjal, sest keegi ei oska ennustada, missugused võiksid olla tuleviku teadussuunad. Kui aga vaadata seda, mida Tartu Instituut praeguseks kokku on kogunud, on raske uskuda, et kõik see väärrib säilitamist. Poliitiline otsus, mida säilitada, mis minema visata, on ikka veel langetamata.

Lõpuks viimane küsimus: kes kasutaks Eesti arhiive ja raamatukogusid ja kus neid hoida. Kui võrd tegemist on Kanada eestluse ajaloo olulise materjaliga, kuulub see Kanadasse kui mälestusmärk neist, kes tulid siia uut elu alustama. Täna ei ole uurijatel raske ka Eestist Kanadasse reisida. Pealegi on Toronto Ülikoolis Eesti õppetool ja sealseks uurimistööks läheb vaja eesti allikmaterjali. Julgustav märk on Tartu Kolledži juhatuse 2006. aasta otsus alustada kolledži juurdeehitusega. See annaks lisapinda arhiivile ja raamatukogule, võimaldaks rajada kunstigalerii ja loengusaali.

Vältimatu tõsiasi on aga see, et eesti keeles suhtlevate inimeste arv Kanadas on väike. Osa eestist on oma tegevust lõpetamas, sest esialgsete sisserändajate lapsed ei ole selle töö jätkamisest enam huvitatud. Kui emotsioonid välja jätta, ütleks loogika, et kõige paremad hoidlad oleksid professionaalselt korrastatud arhiivid Eestis. Muidugi, siit vaadates on omad väikesed hirmud seotud Venemaa naabruses asuva maa turvalisusega üldse. Ka on Eesti uurijais raske äratada huvi Kanada eestlaste ajaloo vastu. Kuhu ookeanitugused eesti arhiivid viimaks panna, on edasiste põhjalike arutluste teema. Nagu ka neis arhiivides tehtava töö finantseerimine.

Inglise keelest tõlkinud Anne Lange